

РОЗВИТОК ПОЧАТКОВОЇ ОСВІТИ У ПЕРІОД ПЕРЕБУВАННЯ ЗАКАРПАТОУКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ ПІД ВЛАДОЮ АВСТРО-УГОРЩИНИ (1847–1919 рр.)

Початкова школа виконує роль фундаменту, на якому будується вся система національної освіти та виховання. Все, що закладається учням у цей період навчання та виховання, визначає в подальшому успіх процесу формування особистості, її світогляду та загального розвитку. Набуті в початковій школі особистісні якості, а також знання, вміння й навички визначають особливості практичної, громадянської та професійної діяльності дорослої людини. Про це, зокрема, йдеться в Законах України “Про освіту”, “Про загальну середню освіту”, “Про позашкільну освіту” у програмах “Діти України”, “Творча обдарованість”, у Державній національній програмі “Освіта” (Україна ХХІ століття). Зокрема, в останньому документі пріоритетним напрямом реформування загальної середньої освіти на сучасному етапі визнано запровадження системи варіантного навчання та виховання учнів відповідно до їхніх особистісних потреб і здібностей, а також розвиток системи загальноосвітніх навчальних закладів нового покоління. Серед них вагоме місце відводиться початковій ланці, навчально-виховним комплексам, які зорієнтовані на всебічний і гармонійний розвиток особистості молодшого школяра.

Аналіз історико-педагогічних досліджень дає підстави стверджувати, що різноманітні аспекти освітніх проблем, розвитку теорії та практики навчання в закладах освіти другої половини ХІХ – початку ХХІ ст. знайшли відображення в працях науковців: Л. Вовк, М. Гриценка, П. Дроб’язка, М. Євтуха, І. Зайченка, В. Кузя, В. Липинського, М. Лисенка, Д. Мазохи, Н. Побірченко, О. Савченко, С. Сисоевої, О. Сухомлинської, Б. Ступарика, С. Філоненка, А. Черкашина, М. Ярмаченка, Г. Ясницького та ін. Їхні дослідження мають узагальнювальний характер, де в комплексі розкриваються проблеми освітньої політики, загального шкільництва, розбудови національної освіти, ідеї української національної школи, оригінальність і самобутність української концепції та моделі загальної освіти, діяльність педагогів та громадських діячів.

Визначення сутності початкової освіти розглядається в розробках М. Бунакова, А. Волошина, Б. Грінченка, О. Духновича, П. Каптерева, М. Костомарова, С. Русової, К. Ушинського та ін.

Історія розвитку освіти на Закарпатті знайшла відображення в наукових розвідках В. Гомонная, І. Гранчака, Д. Данилюка, А. Ігната, В. Керечанина, М. Кляп, М. Кухти, М. Маляр, Р. Магочія, Д. Худанича та ін.

Мета статті – виявити закономірності та дидактично-виховні особливості розвитку теорії та практики навчання та виховання дітей в народних (початкових) школах у період перебування закарпатоукраїнських земель під владою Австро-Угорщини (1847–1919 рр.).

Вихідний рубіж нашого дослідження 1847 р., що пов'язано з виходом друком букваря О. Духновича “Книжниця читальная для начинающих”, який знаменує початок навчання учнів молодшого шкільного віку в народних школах рідною материнською мовою. Буквар О. Духновича є вже українським букварем у прямому значенні цього слова, оскільки побудований на народно-розмовній лексичній основі. Це підтверджують також дослідження багатьох науковців, наприклад І. Мацинського, В. Микитася, О. Рудловчак, В. Статєєвої та ін.

З метою визначення особливостей системи навчання та виховання молодших школярів, доцільно зупинитися на короткому аналізі стану розвитку освіти на закарпатоукраїнських землях цього періоду, оскільки виховні ідеї, спрямованість навчання та виховання завжди визначаються суспільними умовами та обставинами.

Закарпатоукраїнські землі тривалий час перебували під гнітом Угорщини, а з ХІХ ст. – Австро-Угорщини, що, безперечно, залишило сумний відбиток на розвиткові освіти та науки. Після смерті відомого закарпатоукраїнського духовно-політичного та культурно-освітнього діяча А. Бачинського (1732–1809) поступово наростає хвиля мадяризації Закарпаття, яка тягнеться аж до розпаду Австро-Угорщини в 1918 р. Відправним пунктом в історичному екскурсі розвитку шкільної освіти на закарпатоукраїнських землях стала постать мукачівського єпископа, поборника національного розвитку свого народу А. Бачинського з тієї причини, що він підтримував політику освіченого абсолютизму королеви Марії-Терезії (1717–1780). Зокрема, у 1777 р. Марія-Терезія видала указ про загальну освіту – *Ratio educationis*. Згідно із цим указом Угорщина була поділена на дев'ять освітніх округів, центром одного з них став Ужгород [1, с. 22]. Відповідно до закону, народні школи, які знаходилися на території тодішніх закарпатських земель, отримали право на навчання рідною “материнською” мовою. Зокрема, на той час працювало близько 200 шкіл з українською мовою навчання [2, с. 12]. Отже, однією із заслуг А. Бачинського є запровадження в усіх народних школах навчання рідної мови, більше того, він закликав духовенство, яке на той час було поширювачем освіти серед простого народу, “щоби навчилося свого материнського руського язика” [2, с. 16].

Але, вже у 1790 р. австрійський імператор Леопольд II видав указ, згідно з яким у всіх школах Угорщини угорська мова стала обов'язковою, а на посаду вчителя допускався лише той, хто добре володів нею [2, с. 13].

Не покращала справа народної освіти і в першій половині ХІХ ст. Тільки подекуди в селах проводилося навчання в народних школах рідною мовою, “...вивчали грамоту по друкованих в Будапешті тамтешніми сербами Букварю, Часословцю і Псалтирю. Ось і весь запас підручників” [3, с. 6].

Отже, саме в умовах глибокого занепаду культурного життя закарпатоукраїнського народу О. Духнович видає свій буквар “Книжниця читальная для начинающих”. Зважаючи на політичні обставини, перше видання “Книжиці читальної для начинающих” (1847 р.) двомовне – українсько-угорське, бо на той час знання угорської мови було необхідним для кожно-

го громадянина карпатського краю. Друге видання (1850 р.) вже одномовне, що пов'язане, в першу чергу, зі зміною політичної ситуації на Закарпатті (революційні події 1848–1849 рр. в Австрії). Зокрема, про це сам О. Духнович згадував: “По закінченню нещасного заколоту, так званого коштутовського, в Угорщині – угорські русини, російськими полками запанені, почали по-народному думати, збудувавши силами слабими письменність свою. Я в тій справі був запалений, спонукав молодь руську до діла, витративши сили і гроші, видав зараз же дільце під заголовком “Книжниця для починающих”, яке для простого народу віршами чотири рази друковане велику принесло користь для народного духу і літератури” [4, с. 44].

Буквар мав надзвичайний успіх серед простого люду, оскільки за короткий час він витримав чотири видання (1850, 1852, 1854 рр.). Однією з причин такої популярності підручника є те, що після угорської революції 1848–1849 рр. новостворений угорський уряд проводив відносно неугорських національностей політику великодержавного шовінізму. Незадоволенням національних меншин скористалася Габсбурзька династія, яка уклала союз зі слов'янським населенням своєї імперії, надавши їм ширші можливості для національно-культурного розвитку. Як наслідок, у багатьох закарпатоукраїнських селах відкрилися народні школи з руською мовою навчання, школярам яких власне й потрібні нові букварики.

Однак, вже у 1867 р., коли між Австрією та Угорщиною був укладений договір про врегулювання державно-правових відносин між ними в рамках Габсбурзької монархії, розпочалась відверта мадяризація закарпатоукраїнського населення, яка продовжувалася до 1918 р. Наприклад, якщо слідувати цифровим даним, то у період з 1880 до 1890 рр. кількість україномовних шкіл зменшилося з 393 до 211, тобто на 182 школи, з 1890 до 1900 рр. кількість українських шкіл зменшилася з 211 до 95, тобто на 116 шкіл. А в 1907 р. було прийнято закон, який ліквідував останні українські школи на тогочасних закарпатських землях [3, с. 9].

Розвиток освіти, теорії та практики навчання та виховання в означений період не можна уявити собі без імені славного патріота О. Духновича (1803–1865). Нам особливо гармонують його культурна та освітня діяльність і педагогічні погляди. Для О. Духновича доля людства, отже, і доля українського населення в його власних руках, все залежить від добродісного виховання: і соціальна, і національна свобода, і матеріальний добробут, і добробут простих людей. О. Духнович став автором першого на Закарпатті народного букваря – “Книжиці читальної для починающих” (1847 р.), підручників для початкової школи з географії та історії (1831 р.), російської мови (1853 р.), а також “Народной педагогии в пользу училищ й учителей сельских” (1857 р.), яка була першим систематизованим підручником з педагогіки для народних вчителів не лише Закарпаття, а й інших регіонів Західної України. Слід зауважити, що педагог не тільки декларував свої погляди щодо навчання та виховання підростаючого покоління, а і брав активну участь у створенні мережі початкових шкіл на закарпатоукраїнських землях (понад 70 шкіл). Виходячи з реальних умов, О. Духнович пропону-

вав у кожному селі обирати “шкільного куратора”, який би збирав кошти на шкільний будинок, оплату вчителів і створення шкільного фонду для забезпечення сиріт і дітей незаможних батьків навчальними посібниками і приладдями.

Вершиною педагогічної творчості О. Духновича є написання ним першого підручника з теорії та практики навчання й виховання молоді “Народной педагогии в пользу училищ й учителей сельских” у 1857 р. У посібнику О. Духнович перш за все визначає мету виховання: “Наставления (тут: виховання – *Ф.О.*) прямой конец или прямое направление да будет человечество, или, как кажется, людскость, человеколюбие... понеже человечество в гражданской жизни есть самая большая добродетель... Наставление детей во обществе человеческом есть наиболее нужное, ибо люди, обще в товариществе живучи, без наставления были бы подобны неразумным сотворениям... и так общество человеческое подобное было бы скотам и зверям... протого человечество токмо через наставление может содержати” [5, с. 8]. Мета виховання впливає із суспільного ідеалу О. Духновича, в основі якого – загальнолюдська солідарність, рівність, просте трудове життя, яке досягається за рахунок моральної перебудови, морального вдосконалення, зокрема, розвитку доброчесності та гуманізму людей.

Питання моральності педагог розглядав у дусі християнського вчення про добро і зло. Звідси й впливає єдність у виховній концепції О. Духновича морального та релігійного виховання: “в молоді серця заскєпяти страх божий” [5, с. 38]. Висока моральність, доброчесність акумулює в собі глибоку синівську любов до свого краю, землі. Зокрема, виховання патріотизму в добу національного поневолення русинів-українців, було надзвичайно актуальним: “Учителю також на совести да будет, у детей народолюбство збудити и в сердца их заскєпяти любовь до своей народности, ибо человек без народности подобно волку блуждающему, котрому всякий лес, где найдет себе пожитность, отчизниной будет” [5, с. 59].

На принципах виховання у праці побудована вся виховна теорія О. Духновича. Він вимагав зробити працю основою виховання, трудові процеси поставив у тісний зв'язок з іншими аспектами формування особистості – фізичним, моральним, розумовим та естетичним вихованням. Тому педагог закликає батьків: “Дай сину твоему здоровый разум, дай йому добрый нрав, дай йому науку, способность, трудолюбие” [5, с. 4].

На думку педагога, трудове виховання повинно враховувати вікові особливості школярів, не перевантажувати їх, не змушувати виконувати непосильну працю: “В упражнєниях телесных учитель да позорствует весьма на возраст и на состав тела учеников своих” [5, с. 36]. Звідси впливає необхідність правильного фізичного виховання. Зокрема, О. Духнович перший із закарпатоукраїнських педагогів показав роль фізичного виховання в процесі формування особистості, довів, що завдяки фізичним вправам “душевні та тілесні сили чудесно розвиваються” [5, с. 37]. Крім цього, здійснюючи фізичне виховання, вчитель повинен постійно стежити за чистотою й охайністю дітей, “чистота бо тіла в союзі буває з чистотою душі” [5, с. 39].

Отже, педагогічна спадщина О. Духновича являє собою чітко організовану, логічно структуровану систему виховання підростаючого покоління з визначеними принципами, завданнями, напрямками виховання, які стали надбаннями не тільки закарпатоукраїнського народу, а й надбанням всієї української педагогічної системи.

Також неабияку роль у розвитку шкільництва та теорії й практики навчання та виховання молодших школярів відіграв ідейний послідовник О. Духновича – А. Волошин (1874–1945). Свої педагогічні погляди він висвітлює у наукових працях “Педагогічна психологія” (1930 р.), “Педагогіка і дидактика для учительських семінарій” (1923 р.), “Педагогіка і дидактика” (1924 р.), “Коротка історія педагогіки для учительських семінарій” (1921 р.), “О соціальному вихованню” (1924 р.), “Методика” (1932 р.), “Методика народно-шкільного навчання” (1935 р.) та інші. За його ініціативою були відкриті народні школи у віддалених гірських районах, а також він на власні кошти побудував дитячий сиротинець на 60 вихованців – сиріт Верховини.

Свою освітньо-виховну концепцію А. Волошин вибудовує в таких напрямках, як виховання духовності, високої моралі та народності, трудове, естетичне, фізичне виховання. На виховання особистості впливають всі шкільні навчальні предмети. Зокрема, у своїй праці “Методика народно-шкільного навчання” (1935 р.) А. Волошин виділив два аспекти у вирішенні проблеми вдосконалення навчального процесу: процес навчання, який є основним засобом опанування знань, та процес виховання як необхідний компонент формування особистості. Педагог розробив ряд цінних рекомендацій щодо практичного втілення на кожному уроці основних завдань виховання. Наприклад, одним з важливих засобів національного та духовного виховання є уроки мови та літератури, а відтак, і уроки навчання грамоти не втрачають своєї виховної значущості. “В мові, – зазначає А. Волошин, – проявляється ціле духовне життя народу. З материнською мовою дитина перебирає не лише слова, а й спосіб думання, почування та бажання. Це означає духовне сполучення, духовний зв'язок між членами родинного дому та цілого народу” [6, с. 44]. Зміст підручників має бути насичений такими творами, з яких можна було б “черпати моральний світогляд, дозрілої любові до родини, одушевлення до добродійств” [6, с. 58].

Трудове виховання у виховній концепції А. Волошина, як послідовника та продовжувача педагогічних ідей О. Духновича, теж займає важливе місце: “Робота не лише každоденний хліб нам подає, але і нашу душу кормить, бо ошляхетнює чуття, підкріплює волю, потішає в часі журби і при цьому додає здоров'я до нашого тіла” [6, с. 105]. Сучасна педагогічна школа повинна бути школою праці, а для початкової школи праця головним чином повинна бути принципом виховання.

Не менш важливим для А. Волошина напрямом виховання є естетичне виховання підростаючого покоління. Здебільшого воно реалізується через предмети естетичного циклу, наприклад на уроках співів. “Гарна церковна пісня, – зазначено в «Методиці...» – підносить нас духовно до Бога,

а патріотична пісня одушевляє нас до горожанських чеснот. Коли співається разом в хорі. Цим розвивається почування солідарності. Народні пісні, їхня краса мелодії, язика і думок є частиною народної культури, якою кожний вірний син цього народу одушевляється і ушляхетнюється. І так навчання співу служить як релігійному і моральному, так і патріотичному і естетичному вихованню” [6, с. 107].

Всебічному розвитку особистості сприяє фізичне виховання, яке “виховує і душевно учня, привчає до порядку та скріплює волю, енергію, рівно ж почування солідарності” [6, с. 110].

А. Волошин неодноразово підкреслює солідарність у вихованні. Поняття солідарності ним вживається при позначенні поняття співжиття у колективі, у певній спільноті. Тому цілком справедливим і доцільним є визначення у праці “О соціальному вихованню” (1924 р.) соціального виховання як одного з принципів виховання, головну характеристику якого педагог виражає словом altruism-а, “любови до ближнього” [7, с. 10].

Отже, з вищезазначеного можна зробити висновок, що для А. Волошина виховна парадигма складається з різних напрямів (духовне, патріотичне, естетичне, трудове, фізичне і як один із напрямів виступає соціальне виховання школярів), що органічно взаємозв’язані один з одним і знайшли практичне відображення у змісті укладених педагогом підручників.

А. Волошин займався проблемою розробки букваря для народних шкіл. Адже після О. Духновича, який в 1847 р. підготував для школярів букварик “Книжницю читальную для починаючих” принципово нових підручників для руських шкіл практично не було. Укладаючи свій буквар, А. Волошин вивчає досвід складання подібних книг у Галичині, Угорщині, Словаччині, але, перш за все, він прагне в нових умовах продовжити велику справу О. Духновича.

Відповідно до вимог, які ставив педагог до методики укладання підручників, їх мови та виховного впливу, в 1904 р. в Ужгороді вийшов друком перший “Буквар”. Але в Будапешті не схвалили текст підручника, бо в букварику вживалися слова “Ужгород” замість офіційної назви “Унгвар” та “Пряшів” замість “Єпереш”. Перше видання довелося знищити, а тут же видати друге видання, де вже всі назви давалися в угорській транскрипції. Книжка користувалася великою популярністю та майже щорічно перевидавалася [8, с. 16]. Всього витримала вісім видань (1904, 1908, 1913, 1916, 1919, 1920, 1921, 1924 рр.). На залежність змісту освіти від політики та панівної ідеології вказує той факт, що у виданні азбуки 1908 р. [9] А. Волошин помістив оповідання “Отчизна”, в якому зазначає:

Наша отчизна – Угорщина.

Ми родилися в Угорщині, она наша родна земля, наша родина (с. 98), а далі слідує вірш “Угорщина”:

Наша красна Угорщина,

Любезная отчизнина

Заслужила то оть насъ:

Храньме ю на каждый чась (с. 99)

Нагадаємо, що це видання букваря припало на час тотального панування Угорщини на карпатських землях, тому й виховання мало на меті виховати майбутнього громадянина Угорщини. До того ж це видання вишло рівно через рік після горезвісного наказу графа А. Аппоні. Цим наказом вчителів зробили державними службовцями, навіть тих, що викладали в церковних школах. Унаслідок цього вчителі змушені були присягати державі у вірності, і закон “зобов’язував розвивати і зміцнювати в душах дітей дух відданості Угорській батьківщині і свідомість приналежності до угорської нації”. Також за цим законом велике значення надавалося зовнішнім оздобам і символам. Всі написи в школах були угорською мовою, герби Угорщини виднілися і зовні, і в середині шкіл, класи прикрашали картини, що зображували історичні події з минулого Угорщини. Дозволялося мати портрети церковних достойників, але будь-які прямі чи непрямі згадки про святих Кирила та Мефодія чи Василя, що вважались покровителями русинів і всієї слов’янської культури в цілому, трактувались як зрада [1, с. 44]. Мабуть, це був один з фактів, через який дослідники історії педагогіки Закарпаття за радянських часів називали А. Волошина “зрадником” і “національним перевертнем”. Проте не слід забувати, що вже в назві цього букваря педагог визначає призначення азбуки саме для русинських дітей – “Азбука угро-руського чтенія” (підкреслення наше. – Ф.О.).

Безперечно, що політика, яку веде держава, має вплив на освіту та виховання. Але, попри все, справжній громадянин для А. Волошина – це передусім високоморальна людина. Тому більшість текстів спрямована на виховання загальнолюдських моральних цінностей, на яких, відповідно, й базуються громадянські.

Наступні видання букваря А. Волошина ретельно доопрацьовані, зокрема видання 1913 р., яке стало першою книжкою в Підкарпатській Русі збагаченою українським літературним матеріалом, що свідчить про усвідомлення належності русинів до України.

Впродовж останніх місяців 1918 р. в Австро-Угорській імперії відбулися значні політичні та соціальні перетворення. У кінці жовтня, коли почали розпадатися керівні структури Габсбурзької монархії, поляки, українці, чехи, словаки, серби, хорвати та румуни скликали національні ради, щоб визначити політичне майбутнє своїх народів. У 1919 р. була укладена Сен-Жерменська угода, за якою Закарпаття було включене до складу Чехословаччини під назвою Підкарпатська Русь. Як наслідок – значні зміни в бік покращення ситуації навколо освіти та розвитку шкільництва на закарпатоукраїнських землях.

Висновки. Розвиток шкільництва на закарпатоукраїнських землях у другій половині XIX – на початку XX ст. цілком залежав від політичної ситуації, яка час від часу змінювалася то в бік демократизації освітніх процесів у напрямі здійснення освіти рідною мовою, то в напрямі реакційного наступу на шкільництво з національними мовами. Попри реакційну політику Австро-Угорської імперії закарпатоукраїнські педагоги (О. Духнович, А. Волошин та ін.) зуміли не тільки зберегти бодай поодинокі, та все ж рі-

дномовні, початкові заклади освіти, а і працювати в напрямі підготовки підручників для учнів початкових класів, навчально-методичних посібників для майбутніх вчителів. Навчання та виховання учнів початкових (народних) шкіл здійснювалися з урахуванням принципів єдності національного та загальнолюдського, гуманізації; єдності навчання та виховання, природовідповідності тощо, що забезпечувало виховання любові до рідної землі, народу, формування норм загальнолюдської моралі, виховання поваги до батьків, культури поведінки, вироблення свідомого ставлення до праці, виховання почуття господаря, формування потреби у здоровому способі життя. Перспективними напрямками подальших досліджень є вивчення та узагальнення досвіду організації навчання та виховання молодших школярів в умовах полікультурного середовища в контексті кращих здобутків вітчизняної педагогіки.

Література

1. Магочій П.Р. Формування національної самосвідомості: Підкарпатська Русь 1848–1948 : пер. з англ. / П.Р. Магочій. – Ужгород : Поличка Карпатського краю, 1994. – 296 с.
2. Гомоннай В.В. Антологія педагогічної думки Закарпаття (XIX–XX ст.) / В.В. Гомоннай. – Ужгород : Закарпаття, 1992. – 286 с.
3. Ігнат А. Світло жовтня. Розповідь про загальноосвітню школу в Закарпатті / А. Ігнат. – Ужгород : Закарпатське обласне видавництво, 1957. – 56 с.
4. Духнович А. Книжниця читальня для починаючих, видання 1847, 1850, 1852 рр. : у 4 т. / А. Духнович. – Пряшів, 1967. – Т. 2. – С. 95–272.
5. Духнович А. Народная педагогия в пользу учителей сельских / А. Духнович. – Л., 1857. – 91 с.
6. Волошин А. Методика народно-шкільного навчання (На правах рукопису) / А. Волошин. – Ужгород, 1935. – 113 с.
7. Волошин А. О соціальному вихованню / А. Волошин. – Ужгород : Унію, 1924. – 54 с.
8. Бірчак В. Августин Волошин его життя и діяльність: З нагоди 50 літніх уродин и 25 літньої праці / В. Бірчак. – Ужгород : Унію, 1924. – 35 с.
9. Волошин А. Азбука угро-руського и церковно-славянського чтенія / А. Волошин. – 2-е изд. – Ужгород : Унію, 1908. – 112 с.

ЯРЕМЕНКО Н.В.

ВПЛИВ ОСОБИСТОСТІ ДИРЕКТОРА В ПРИВАТНИХ ШКОЛАХ ВЕЛИКОЇ БРИТАНІЇ НА УСПІХ ТА ДОЛЮ НАВЧАЛЬНОГО ЗАКЛАДУ (ІСТОРИКО-ПЕДАГОГІЧНИЙ АСПЕКТ)

Удосконалення приватного шкільництва, яке стало повноцінною складовою сучасної системи освіти України, вимагає критичного застосування унікального педагогічного досвіду. Особливої ваги в цьому відношенні набувають історико-педагогічні надбання, які завжди були й залишаються повноцінним орієнтиром подальшого розвитку. Із цього погляду особливий інтерес становлять традиції приватної освітньої ініціативи зарубіжних країн, зокрема Великої Британії, чия освітня політика в галузі приватного шкільництва визнана найкращою.